

ƆƐ 2018 ƆƐ GAŊUTIDODO NA DUKOMEVIWO

AGBALĒVI SIA NYE ƆƐ 2018 ƆƐ GAŊUTIDODO KPLE
GAKPOMONUNYAWO ŊUTI DOĐO LA ƆƐ TOTODEME

Tefe si dukɔmeviwo axɔ numedede le

Ɔe 2018 fe Gaɔutidodo kple Gakpɔmɔnunyawo nɔti dodo, si Dziɔdu wo na
Dukɔmeviwo la le intanɔti dzi le:

www.mofep.gov.gh

Ne edi be agbalɛvi sia naka ye si la, do ta de Dɔwɔfe, si kpɔa Ganyawo dzi la gbo
to adɔsi sia dzi:

**Public Relations Office
New Building
Ground Floor
Room 001 or 003
P. O. Box MB 40
Accra - Ghana**

Email: info@mofep.gov.gh

Emenyawo

<i>Nyati: “Be Dɔwɔɔɔia fe nyawo nagatsɔ afɔ le Ghana dukɔa me”</i>	iv
KPɔKPLɔYIDEME	iv
NU SIWO WOKPɔ Mɔ NA LE ƆE 2018 ƆE GAŊUTIDɔDɔ LA ME (GAKPɔMɔNUNYA GAWO ƆE TADODZINU).....	7
GA SIWO DZIɔUɔDU KPɔNA KPLE ESIWO WONAA DZIɔUɔDU: Mɔ SIWO DZI DZIɔUɔDU TONA KPɔA GA.....	8
GAŊUDɔWɔWɔ: ALE SI DZIɔUɔDU WɔA GA ŊU DɔE.....	10
Dɔ SIWO WOWɔ LE ƆE 2017 ME KPLE NU SIWO WOKPɔ Mɔ NA LE ƆE 2018 ME.....	11
Anyigbawo kple Dzɔdzɔmenuwo	22
Dɔwo kple Afetsonyawo	23
Lɔrimɔwo kple Mɔ Gɔwo	24
49. Be woado lɔrimɔwo eye woate ŋu atɔɔ belɛle na wo abe ale si wɔle le Kelili.....	24
Ŋɔɔyidɔwo fe Taɔɔdzinu (SDGs) Asiekelia (9lia) me ene la, Dziɔɔdu wɔ dɔ siwo gbɔna la le fe 2017 me:.....	24
Dukɔmeviwo fe Dedinɔnɔnyawo dodo ɔe ŋɔ	26
DZIɔUɔDU ƆE ɔDɔDOWO: Dɔ SIWO DZIɔUɔDU ɔD BE YEAWO.....	27

Numedede fe Tatawo

Numedede fe Tata 1: Ga home si Dziɔɔdu kpɔ kple esiwo wonae le fe 2017 me la me dede	9
Numedede fe Tata 2lia: ɔfe si Agbasarɔtutu kple Lɔrimɔ siwo dom wole la ɔ.....	

Numedede fe Tatawo

Numedede fe tata 1: Gaŋutidɔɔwɔwɔ fe ɔfewo	7
Numedede fe tata 2lia: Ga si Dziɔɔdu kpɔna le dukɔa me la me dede	10
Numedede fe tata 3lia: Dɔ siwo wɔwɔ ŋu Dziɔɔdu wɔ ɔɔɔ ɔ le fe 2018 me kple ga home siwo woka ɔe dɔawo ŋu	11

Nyati: “Be Dɔwɔɔɔɔɔ fe nyawo nagatsɔ afɔ le Ghana dukɔa me”

KPɔKPLOYIɔEME

- I. Fe 2017 fe Gaɔɔɔɔɔɔɔ la fo nu tso ale si Dzidudu wɔ ɔɔɔ be yeahe tɔtrɔ ava dukɔa fe gɔkɔmɔnunyawo me ŋu, be mɔafe gɔkɔmɔnunyawo nadzi ɔe edzi abe ŋugbe, si Dzidudu do na Ghana dukɔmeviwo la dzi wɔwɔ ene.
- II. Le ɔleti ewo (10) siwo va yi me la, Dzidudu wɔ nu gedɔ hena gɔkɔmɔnunyawo fe kelili eye wɔnye mɔafe taɔɔɔzinu be mɔalɔ vide siwo mɔekpɔ tso wɔna mawo me la me ɔe asi. Mɔewɔ ɔɔ siwo ahe ŋɔyiyi kple ɔwɔɔɔɔɔɔɔɔ vɛ, elabena Dzidudu sia fe taɔɔɔzinu vevitɔe nye be wɔana be agbenɔnɔ nadze edzi na Ghanatɔwo.
- III. Le ɔleti gedewo fe kutrikuku megbe la, Dzidudu:
  - na Sekendrisukudede Femaxee fe ɔɔɔ la dze egɔme, be mɔnukpɔkɔ sɔsɔe nasu ame sia ame si;
  - wɔ mɔɔaɔɔɔɔɔɔɔ ŋu ɔɔ hena dzesidede tefewo kple dukɔa fe nunɔamesiwo katɔ (National Digital Addressing System);
  - he Dzesidede Dukɔmeviwo fe ɔɔɔ la ɔe go;
  - gbugbɔ ga siwo woxena na sukubi siwo le nufialawohefe kple ɔnɔɔɔɔɔɔɔɔɔ la ɔe te; eye
  - ho ava ɔe tomenu xɔasiwo kuku semɔɔmɔnatɔe (Galamsey) fe wɔnawo ŋu.
- IV. Le fe 2018 fe Gaɔɔɔɔɔɔɔ la me la, mɔakpɔ egbɔ be mɔafe ɔwɔwɔwo keke ta ɔe edzi eye mɔafɔ ɔkuisidɔwɔwɔ fe gbɔgbɔ ɔe amewo me to Dukɔa fe ɔkuisidɔwɔwɔ le Mɔ Yeye nu fe ɔɔɔ la me, vevitɔ sɔhe siwo mexɔ fe 35 haɔke o la. Mɔade ga ŋɔyidɔwɔ wɔwɔ, ɔwɔfewo ɔɔɔ, agbledede kple agblemenuwo dzadzra, ɔwɔɔɔɔɔɔɔ kple ɔkuisidɔwɔfewo ɔɔɔ kple nuwo wɔwɔ le mɔ yeyewo nu me. Mɔakpɔ egbɔ be ɔɔ siwo katɔ gɔme mɔedze le fe si va yi me la keke ta ɔe edzi eye mɔagahe ɔɔɔ yeye bubuwo vɛ, be ɔwɔɔɔɔ kɔkɔ fe nyawo nagayi edzi nyuie le Ghana dukɔa me abe ale si wɔɔze le Gaɔɔɔɔɔɔɔ la fe nyati “Be Dɔwɔɔɔɔ fe nyawo nagatsɔ afɔ le Ghana dukɔa me” la me ene.
- V. Fe 2018 fe Gaɔɔɔɔɔɔɔ la gaɔee fia be Ghana dukɔa le Kelili ŋɔyidɔwɔ fe Taɔɔɔzinuwo (Sustainable Development Goals (SDGs)) me ɔɔ wɔm le ɔwɔfe vovovowo me, be mɔakpɔ kelili le ŋɔyiyi kple tsitsidɔɔzi me le nu sia nu me;
- VI. Be mɔakpɔ ta na Gaɔɔɔɔɔɔɔ sia fe nyati, eye Ghana dukɔa me nanye tefe, si mɔnukpɔkɔ siwo dim mɔele la le la, mele kuku ɔem na Ghana dukɔmeviwo katɔ be, mɔawɔ ɔɔ kple ɔekawɔwɔ fe gbɔgbɔ, esime mɔele ɔɔ wɔm hena kelili mɔafe ŋɔyiyidɔwɔ le egbe ŋkekewo me na mɔa ɔkuiwo kple mɔafe dzidzimevi, siwo gbɔna la.

- VII. Mele akpe dam na Ghana vidzidziwo katā, míafe alɔdolawo le ngɔyidɔwo wɔwɔ me, dukɔmeviwo fe habɔɔ vovovowo de kpekpedeɲu vovovo siwo wona mí hena mía de dukɔa Ghana fe ngɔyiyi ta.
- VIII. Mawu neyra mi katā.

KEN OFORI-ATTA

Dudɔla si kpɔa Ganyawo dzi

AKPA GBĀTŌ: ƊGŌDON YA

Nu kae nye Dukɔa fe Gaɗutidɔɔ?

1. Dukɔa fe Gaɗutidɔɔ nye ɔɔɔ, si Dzidudu wɔ ɔe afi si wɔakpɔ ga tsoe kple ale si wɔawɔ enu ɔe la nu. Le Ghana dukɔa me la, Dudɔla, si kpɔa Ganyawo dzi la nɔa Dukplɔla tefe, wɔa Gaɗutidɔɔ la eye wɔxlɛns na Sewɔtakpekpe la fe sia fe le se nu. Dukɔa fe Gaɗutidɔɔ la wɔa ɔɔ fe ɔka tso Dzove (Xleti Gbātɔ) fe ŋkeke gbātɔ va se ɔe Dzome (Xleti Wuievelia) fe ŋkeke 31lia gbe, si nye fe si me wowɔa Gaɗutidɔɔ la nu ɔɔ.
2. Fe 2018 fe Gaɗutidɔɔ la fo nu tso ale si Ghana dukɔa le Dukɔ Fofuwɔ (UN) fe Kelili Ɗgɔyidɔwɔ fe Taɔɔdzinuwo nu ɔɔ wɔm le ɔwɔfe vovovowo me la nu. Le Anyɔnyɔ (Xleti Asiekelia) fe ŋkeke 25lia le fe 2015 me la, xexemedukɔwɔ da asi ɔe ɔɔɔ eve dzi hena planɛti la fe dedinɔɔ, amewo katā fe dzidzedzekpɔkɔ, ŋtifafa kple adzɔdonyawo dodo ɔe ŋgɔ abe Kelili Ɗgɔyidɔwɔ fe Taɔɔdzinuwo fe akpa aɔe ene.
3. Kelili Ɗgɔyidɔwɔ fe Taɔɔdzinuwo fe xexlɛmee nye 17. Taɔɔdzinu suesuesuewo kple dzesidewo le taɔɔdzinu siawo dometɔ ɔe sia ɔe si, siwo wɔle be mɔakpɔ ta na le fe 15 siwo gbɔna (2015-2030) la me. Hafi mɔakpɔ ta na taɔɔdzinu siawo la, ele be ame sia ame nawɔ efe ɔɔeasi pɔpɔpɔ: Dziduduwo, ɔkuisidɔwɔfewo, dukɔmeviwo fe habɔbɔwɔ kple ame sia ame abe wɔ ene. Dukɔmeviwo fe Gaɗutidɔɔ sia fo nu tso nu siwo Dzidudu awɔ le Kelili Ɗgɔyidɔwɔ fe Taɔɔdzinuwo nu ɔɔ wɔwɔ me la nu. Wotsɔ taɔɔdzinu siawo fe agbalɛ kpe ɔe Gaɗutidɔɔ sia nu be dukɔmevi ɔe sia ɔe nanya nu tso enu.

Nu kae nye Dukɔmeviwo fe Gaɗutidɔɔ?

4. Dukɔmeviwo fe Gaɗutidɔɔ nye dukɔa fe Gaɗutidɔɔ la fe totodeme kple emedede, be egɔmesese nanɔ bɔbɔe na dukɔmevi ɔe sia ɔe. Enye nu si fiaa afɔɔfe Ghana dukɔmeviwo katā.

Gaɗutidɔɔwɔwɔ fe ɔɔfewo

5. Fe 1992 fe Dukplɔse la (Se 179 (1)) bia tso Dukplɔla si be wɔaxlɛ Gaɗutidɔɔ la na Sewɔtakpekpe la neglo godoo xleti ɔka ɔo ŋgɔ na fe sia fe fe nuwuwu. Dudɔla si kpɔa Ganyawo dzi la nɔa Dukplɔla tefe, xlɛa Gaɗutidɔɔ la na Sewɔtakpekpe la. Gaɗutidɔɔwɔwɔ toa ɔɔfe ene me: Gaɗudɔɔ la wɔwɔ, asidada ɔe edzi, enudɔwɔwɔ kple ŋkulɛle ɔe enu abe ale si wɔdze le numedede fe tata gbātɔ (1) me ene.

Numedede fe Tata 1: Ganutidodo wawo fe Dofewo

6. Dawefe si kpaa Ganyawo dzi la biana tso dziqudu wawo fewo kple wofe alodzewo, kple dukomeviwo si be woana nutsotso tso nu siwo wodi be woade Ganutidodo la me nu eye wowa takpekpe kpli wo emegbe tso Ganutidodo la wawo nu. Dawefe si kpaa Ganyawo dzi la doa alu dziqudu wawo fewo kple wofe alodzewo be woato wofe Ganutidodo me eye woakpo egbo be wofe wawo so de dukaa fe ngoyidawo fe dodo la nu.

7. Wotsaa Ganutidodo, si nu womewa do le va o la na Dukplala kple efe Akametiwo be woada asi de edzi. Dudola, si kpaa Ganyawo dzi la xlea Ganutidodo, si nu wowu la na Sewotakpekpe la. Emegbe la, Sewotakpekpe la lea nku de enu, dzroa eme, daa asi de edzi eye wowaa Se, si de mo be woawo Ganutidodo la nu do la.

8. Dawefe si kpaa Ganyawo dzi la dea asi le Ganutidodo la nu na dziqudu wawo fewo kple wofe alodzewo ne wobia hena do siwo nu wowo dodo do la wawo, nenyee be woda asi de Ganutidodo la dzi. Wolaa nku de dziqudu wawo fewo kple wofe alodzewo fe ganudawawo fe nutsotsowo nu ahakpo egbo be wowo Dzigudu fe gawo nu do de dodo nyuito nu.

NU SIWO WOKPO MO NA LE FE 2018 FE GANUTIDODO LA ME (GAKPOMONUNYA GAWO FE TADODZINU)

9. Nu siwo wokpo mo na le fe 2018 fe Ganutidodo la me la woe nye esiwo gbana:
  - Dakaa fe adzawo fe fufufo (GDP) adzi de edzi 6.8%;
  - Dukaa fe adzawo siwo menye mamemi o la adzi de edzi 5.4%;
  - Va se de fea fe nuwuwu la, nuwo fe asixawo fe dziyiya ano 8.9%;
  - Nuwo fe asixawo fe dziyiya ano 9.8%;

- Ga home si Dzigudu nadi akpe de Ganutidodo la nu anye dukaa fe adzunuwo fe fufifo (GDP) fe 4.5%;
- Ga home si asuso la anye dukaa fe adzunuwo fe fufifo (GDP) 1.6%; eye
- Nu siwo miekpna tso gbetadukowo me la ano abe xleti eto kple afā (3.5) fe adzunu, siwo vaa dukaa me kple dawanawo fe home fe fufifo ene.

Wana siwo ahe ga ve na Dzigudu

10. **Be woado gakpomunyawo de ngo le fe 2018 me la, Dzigudu awo nu siwo gbana la:**
- woahē tōtrō gedē va adzōgaxōxō fe wōnawo me, vevietō nu siwo ta womexea adzōgawo do o la;
  - woade adzōgaxōxō fe mōxenuwo da, be woado adzōgaxōxō fe nyawo de ngo;
  - woawo Dēdzisrafowo fe Adzōgaxōxō fe Stampu (Excise Tax Stamp) fe Dodo la nu do;
  - woakeke adzōgaxexe fe dasedigbalēwo nana de edzi, be dokuisidawofewo nakpo gome le eme;
  - woado adzōgaxexe de nunamesiwo ta fe nyawo de ngo;
  - woadze gatsotsō axe fe de sika tefe fe dodo la gome.

Ganudawawo fe Dodo

11. **Be Dzigudu mawo ga nu do wawu ga home, si nuti wowa dodo do o la, woawo nu siwo gbana la:**
- woagbugbo nku ale de fetuxexe fe nyawo nu;
  - woatō asi le domegāwo kple dzidududawofewo fe adanudohawo fe fetu nu be woano dodo tōxe nu;
  - woawo dodo tōxe de dawolawo fe fetuwo xexe nu;
  - woatō asi le ga home, si dzidududawofewo gblēna de wofe dawawawo nu la nu;
  - woahaya dzidududawofewo fe dawonuwo kple uuwo; eye
  - woatō asi le Dzigudu fe mazonyawo nu to ame sogbowo fe mawzo fe dodo nu do wawo me, be dudolawo fe mazonyawo nali ke.

GA SIWO DZIDUĐU KPONA KPLE ESIWO WONAA DZIDUĐU: MO SIWO DZI DZIDUĐU TONA KPONA GA

12. Dzigudu kpna efe gawo tso tefe eve; esiawoe nye ga, siwo Dzigudu kpna le dukaa me kple esiwo wonaa Dzigudu. Ga siwo Dzigudu kpna tso dukaa me la woe nye adzōgawo, ga tōxe siwo dukameviwo xena, ga siwo dzi womexea adzōga do o kple bubuawo. Dzigudu fe nutete hena ga siwo wōkpna la

kpɔkpɔ hena efe dɔ veviwo wɔwɔ la ku de dukɔmeviwo, dɔwɔfewo kple habɔbɔwo fe adzɔga dediwo xexe de xeyixi nyuitɔ dzi nu.

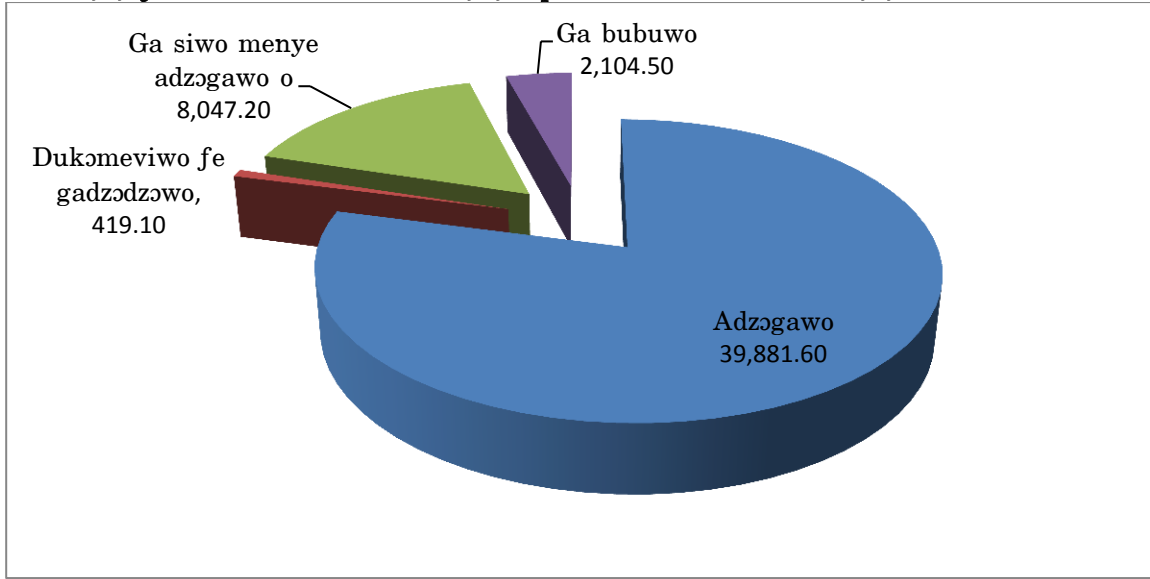
13. Va se de fe 2017 fe Anyɔnyɔ me la, ga siwo Dziɔɔɔdu kpɔna kple esiwo wonaa Dziɔɔɔdu la fe fufɔfoe nye Ghana sisi milion 28,429.20, si sɔ kple dukɔa fe adzɔnuwo fe fufɔfo (GDP) fe 14.1%. Esia me dede le numedede fe tata si gbɔna la me.

Numedede fe tata gbɔtɔ (1): Ga siwo Dziɔɔɔdu kpɔna kple esiwo wonaa Dziɔɔɔdu la fe me dedee nye:

Ga siwo Dziɔɔɔdu kpɔna	2017		
	Gaɔutidodo Gbɔtɔ	Gaɔutidodo si me woto	Ga home si woxɔ (Dzove-Anyɔnyɔ)
Ga siwo Dziɔɔɔdu kpɔna kple esiwo wonaa Dziɔɔɔdu la fe fufɔfo	44,961.63	43,096.66	28,429.20
Ga siwo Dziɔɔɔdu kpɔna le dukɔa me	43,430.11	41,565.14	27,481.10
Adzɔgawo	34,382.05	33,017.08	22,135.60
Dukɔmeviwo fe gadzɔdzɔ tɔxɛwo	296.33	296.33	296.20
Ga siwo Dziɔɔɔdu kpɔna, siwo menye adzɔgawo o	6,670.04	6,170.04	3,832.70
Ga bubuwo	2,081.69	2,081.69	1,216.60
Ga siwo wonaa Dziɔɔɔdu	1,531.52	1,531.52	948.10

14. Ga si Dziɔɔɔdu kpɔna le dukɔa me kple esiwo wonaa Dziɔɔɔdu la fe fufɔfo anye Ghana sisi milion 51,039.10, si sɔ kple dukɔa fe adzɔnuwo fe fufɔfo (GDP) fe 21.1%. Esia nye ga siwo Dziɔɔɔdu kpɔna le dukɔa me, si nye Ghana sisi milion 50,452.40 kple esiwo wonaa Dziɔɔɔdu, si nye Ghana sisi milion 586.80 fe fufɔfo. Ga siwo Dziɔɔɔdu kpɔna le dukɔa me la me dede le numedede fe tata 2lia, si gbɔna la me.

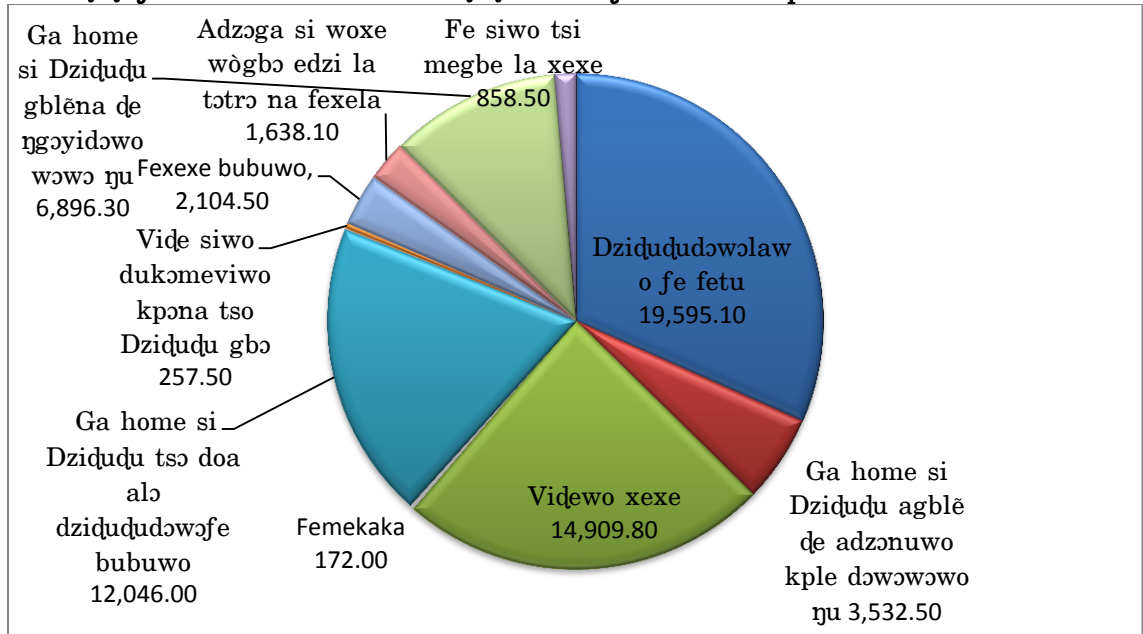
Numedede fe tata 2lia: Ga siwo Dzidudu kpna le dukca me la me dede

GAJUDOWOWO: ALE SI DZIDUDU WOA GA NJU DDE

15. Dzidudu fe gajudowowo nye ale si Dzidudu doe be yeawo ga siwo wokpna la nu do ku de efe dodowo kple wonawo nu le fea me.
16. Va se de fe 2017 fe Anyonyo la, ga home si nu do Dzidudu wo kple fe siwo woxe la fe homee nye Ghana sisi milion 37,705.00. Esia nye dukca fe adzawo fe fufowo (GDP) fe 18.7% le Ganutidodo, si fe home nye Ghana sisi milion 41,036.20 la me. Le fe 2018 me la, ga home si nye Ghana sisi milion 62,010.30, si nye dukca fe adzawo fe fufowo (GDP) fe 25.7% la nu do wawo nu wowo dodo do le fea me.
17. Miade dzesii be ga home, si Dzidudu kpna tso dukca me kple esiwo wonans la fe homee nye Ghana sisi milion 51,039.10. Ga home sia mede ga home si nu Dzidudu wo dodo do be yeawo, si nye Ghana sisi milion 62,010.30 la nu o. Numedede fe tata 3lia fo nu tso nu siwo Dzidudu awo kple ale si woma woe le fe 2018 me la nu.

Numedede fe tata 3lia. Nu siwo Dziɖu awɔ le fe 2018 me kple ale si woma woe

18. Míade dzesii be Dziɖu fe gaɖudɔwɔwɔ fe akpa gátɔe nye dɔwɔlawo fe fetu kple viɖe siwo wòxena de gadodowo dzi.

Mɔmemiga kple ga home si nu dɔ Dziɖu awɔ

19. Le fe 2017 me la, woku Mɔmemi gago 5,795,014 le míafe amiɔewo me. Esia fe homee nye Amerikaga dɔla milion 339.32, si sɔ kple Ghana sisi milion 1,451.39.

20. Petro fe agbɔsɔsɔ si míekpɔ le xe ma xi me lae nye Amerikaga dɔla milion 362.58, si sɔ kple Ghana sisi milion 1,552.13. Le ga home sia me la, woawɔ Amerikaga dɔla milion 127.09, si sɔ kple Ghana sisi milion 546.31 nu dɔ atso ado abo fe 2017 fe Gaɖutidodo la. (Annual Budget Funding Amount, (ABFA)).

21. Le fe 2018 me la, wokpɔ mɔ be ga home, si woakpɔ tso petrodzadzra me la anye Amerikaga dɔla milion 669.41. Le ga home sia me la, woawɔ Amerikaga dɔla milion 235.10 nu dɔ, atso ado abo fe 2018 fe Gaɖutidodo la.

Dɔ SIWO WOWɔ LE FE 2017 ME KPLE NU SIWO WOKPɔ Mɔ NA LE FE 2018 ME

22. Le fe 2017 me la, Dziɖu wɔ dɔ gedewo be gakpɔmɔnyawo nakpɔ kelili kple ngɔyi, be woate nu atsi de edzi, akpɔ dzidzedze, eye wòana amewo nakpɔ dɔ awɔ abe ale si wode dzesii de Kelili Ngɔyidɔwo fe Taɖodzinu 8lia

me ene. Dɔ vevi siwo Dzidudu ɔ be yeawɔ le fe 2018 me la woe nye esiwo gbɔna:

Latrikiɔsɛ kple mɔmeminyawo

23. Be latrikiɔsɛ kple mɔmeminyawo nasɔ ɔ egbenkuvuvutu dzi, wofe asi nabɔɔ, eye woanɔ anyi ɔe sia ɔi hena wo ɔu dɔ wɔwɔ, abe ale si wode dzesii ɔ Kelili ɔgɔyidɔwo fe Taɔɔdzinu 7lia me ene la, Dzidudu wɔ ɔɔɔ siwo gbɔna la le fe 2017 me:

- wotsɔ latrikiɔsɛ fe kpekpeme megawɔti 445 kpe ɔ megawɔti kpekpeme si ɔu dɔ wɔm dukɔa le tsɔ la ɔu wɔzu megawɔti 4,577 ɔ megawɔti 4,132 tefe le fe 2017 me.
- wodzra Solakaɔi 52,191 siwo ɔu kawo le wotsɔna dea dzo mobail foni me la na ame siwo le tefe siwo latrikiɔsɛ mele o la, be woate ɔu awɔ wo ɔu dɔ. Dzidudu ka ga home si woaxe ɔ Solakaɔiawo ta la fe mama ɔ alafa ɔka dzi fe blaadre (70%) me.
- Wohe latrikika yi ɔ Pediatorkope le Ada Xedzefe Nuto me, Kudorkope le Krachi Xetɔɔfe Nuto me, Atigagome kple Wayokope le Sene Xedzefe Nuto me;
- woma silinda 17,000, stovuwo kple wo ɔutinuwo le Gasiɔudɔwɔwɔ dodo ɔ ɔgɔ le Kɔfewo me fe ɔɔɔ la nu (Rural LPG Promotion Programme) (RLPGPP);
- wohe latrikaɔi yi nuto 289 me;
- woyi Latrikiɔsɛnyawo Dodo ɔ ɔgɔ fe Dɔ (Transmission System Reinforcement Project) la dzi be wɔate ɔu awɔ dɔ ɔe sia ɔi, anɔ dedie, woawɔ ɔɔu dɔ kple bubuawo. Dɔ vevi siawo dometɔ aɔewoe nye:
  - wowu latrikiɔsɛ, si fe kpekpeme nye 161kV la hehe tso Kpando yi Kadjebi nu;
  - wowu latrikiɔsɛ si fe kpekpeme nye 330kV la hehe tso Aboadze yi Prestea fe mama ɔ alafa ɔka dzi fe blaadre (70%) nu;
  - wowu latrikiɔsɛ, si fe kpekpeme nye 330kV la hehe tso Prestea yi Kumasi fe mama ɔ alafa ɔka dzi fe blaadre (70%) nu;
  - wowu latrikiɔsɛ, si fe kpekpeme nye 330kV la hehe tso Kumasi yi Bolgatanga fe mama ɔ alafa ɔka dzi fe blaadɔ (50%) nu.

24. Be latrikikaɗi nade amewo nu le dukɔa me la, Dzidudu awɔ nu siwo gbɔna la le fe 2018 me:
- woatsɔ latrikiɗusɛ fe kpekpeme si nye megawɔti 484 la akpe ɔe esi li xoxo la ɗu. Megawɔti 340 atso “Cenpower” eye megawɔti 144 atso “Early Power” fe Akpa Gbɔto me.
  - woayi latrikiɗusɛ si fe kpekpeme nye 330kV la hehe tso Kumasi yi Bolgatanga dzi eye woawu latrikiɗusɛ, si fe kpekpeme nye 330kV la hehe tso Aboadze yi Prestea kpakple tso Prestea yi Kumasi nu.
  - woahɛ latrikikaɗi na Nuto 1,796 eye woadze latrikikahefetutu gɔme le Ada Xedzefe le Latrikikahefe Suewo Tutu fe ɗoɗo la nu.
  - woama “LED” Mɔdododzikadi 69,250 150W kple nu siwo woatsɔ ade woe la, eye woama latrikikaɗisinu toxe si nana be difriza mehea latrikiɗusɛ sɔgbɔ o la 300,000.
  - woayi gasikuku dzi le Sankofa Gye Nyame mɔmemikuɗe la le fe 2018 fe ɗleti enelia
  - woama LED 'kadiɗbe milion 12 be latrikiɗusɛhehe fɔu akpa dzi nade kpɔto le ga sɔgbɔ magblɛmagblɛ ɔe latrikikaɗi ɗu ɔo wɔwɔ ɗu fe ɗoɗo la nu.
  - woana hehe amewo le Aɗaɗudɔwo kple Asinudɔwo fe Hehenana ɗoɗo la nu be hehe sia xɔlawo nate ɗu awɔ ɔo le mɔmemi kple gasikufewo.
  - woade Solakadi Dzidududɔwɔfewo kple wofe alɔdzewo fe xɔwo tame le Solakadiɗede dzidududɔwɔwɔfewo kple wofe alɔdzewo fe ɔwɔfewo fe ɗoɗo la nu be ga home si Dzidudu gblɛna ɔe latrikikaɗi ɗu ɔo wɔwɔ ɗu la dzi nade kpɔto; eye
  - woafle Solakadiɗbe 50,000 ama na ame siwo le tefe siwo latrikikaɗi mele o la.
25. Le fe 2018 me la, Dzidudu ɔe be yeawɔ Ghana sidi milion 914.40 ɗu ɔo le ɔo siawo wɔwɔ me.

Mazonyawo

26. Abe Dzidudu fe agbagbadzedze be mazonyawo nakpo nganyi ene la, wowo ngayido siwo gbona la le fe 2017 me.

- wodze kampa nu do wowa le habowo kple wofe alodzewo me eye wona sia de xeyiyigbegble dzi kpoto eye wona be ga home, si Dzidudu kpona la dzi de edzi.
- woyi Tema kple Takoradi Habowo keke de edzi fe
- wonawo dzi be meli gawo nate nu adze de afi ma eye woate nu atru le afi ma ha.
- woyi tefe si yameuwo dzena do (Terminal 3) la tutu dzi le Kotoka Yamevudzefe Ga la. (Kotoka International Airport) Wokpo mo be ame milion 5 ate nu ado yamevu le Kotoka Yamevudzefe Ga la le fe deka me;
- wowu yamevudzefe, si tum wole de Ho la fe Akpa Gbato fe mama de alafa deka dzi fe blaenyi-vu-adre (87%) nu;
- wowu yamevudzefe sue si le Wa la dzadzrado nu, kpe de tefe siwo wodzra do be yameuwo nadze do la nu.
- wowu ketekemeveto, si fe didime nye kilomita 10.1km kple dekatu, si fe didime nye kilomita 4.5 tso Sekondi yi Takoradi heyi de Kojokrom hena ketekemawo nyawo dodo de ngu.
- wodze ketekemawo, si fe didime nye kilomita 85 la dodo game tso Tema Habo be wode nu Amu Ta la me to Akosombo taziudzefe la;

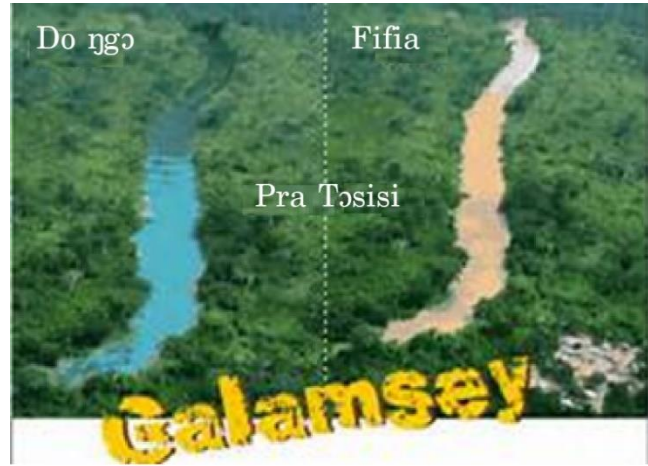
27. Le fe 2018 me la, Dzidudu:

- ayi ketekemawo, si tso Kojokrom yi Kumasi hede nu Dunkwa-Awaso-Nyinahin la dodo dzi, eye woagayi Tema-Akosombo ketemawo ha dzadzrado dzi;
- woawu "Terminal 3" si le Kotoka Yamevudzefe Ga la tutu kple Ho Yamevudzefe la tutu nu:
- woadze tefe yeye, si Yameuwo adze do la tutu game, eye woakeke tefe si wotona kple bubuawo de edzi le Kumasi Yamevudzefe la.
- Woadze Tamale Yamevudzefe la fe akpa evelia tutu game. Esia anye tefe si yamevu dzena do, si fe kekeme anye 5000m². Tefe vovovo siwo ano afi sia la anye tefe, si Mekayilawo ano, mododo, Yamevudzefe fe Gbetakpawo, Dzotsilawo fe Dawafewo kple dawafe bubuwo ano.

Dzadzɛnyenyɛ kplɛ Tsinyawo

28. Bɛ woado dzadzɛnyenyɛ kplɛ amɛ sia amɛ fɛ tsinono nyui kpɔkpɔ lɛ Kelili Ŋgɔyidɔwo fɛ Taɔɔdzinu (SDG) 6lia nu la, Dziɔɔɔɔ wɔ nu siwo gbɔna la lɛ fɛ 2017 mɛ.

- woho ava ɔɛ tomenuwo kuku semadɛmɔnatɔɛ ŋu, si wona ŋkɔɛ (Galamsey) la ŋu. Esia na bɛ tɔtrɔ va tsiwo fɛ nɔnɔmɛ mɛ eye wo mɛ kɔ nyuie wu tsɔ wu ale si wonɔ lɛ nutsotso si wona tso tsiawo ŋu la nu;
- wode Wa Tsidɔwɔfɛ la asi bɛ woatu eye wowu Cape Coast, Essakyir Tsidɔwɔfɛ -

- Addendum 1, Akim Oda, Akwatia kplɛ Winneba Tsidɔwɔfɛwo tutu nu.
- wowu Tsinono nyui hehe yi Kɔfɛwo mɛ kplɛ Dzadzɛnyenyawo dodo ɔɛ ŋɔ fɛ Dɔ (Tsihehe yi Nuto Sue Atɔ mɛ fɛ ɔɔɔɔ la) fɛ Akpa 1 kplɛ 2lia nu eye wowu Akrokeri Tsidɔwɔfɛ la tutu nu lɛ Ashanti Nuto mɛ; eye
- wolɔ gbɛɔɔɔ hokɔ gɔ adɛ (6) lɛ tɛfɛ siwo mɛlɛ bɛ woakɔ gbɛɔɔɔ ɔɔ o la lɛ Gɛɛ dua mɛ.

29. Lɛ fɛ 2018 mɛ la, Dziɔɔɔɔ awɔ ɔɔ siwo gbɔna la:

- woawɔ Tsihehe yi Kɔfɛwo mɛ fɛ ɔɔ fɛ Akpa 2lia. Woadɛ pɔmpɛ 50 kplɛ 300 na du viwo kplɛ kɔfɛwo;
- Woakeke Kpong, Aqua Africa, Yendi, Damongo, Tamale, Sunyani, Sekondi-Takoradi, Esiana kplɛ Navrongo Tsidɔwɔfɛwo ɔɛ edzi lɛ Tsinono nyui Hehe fɛ Akpa Evelia wɔna la mɛ.
- Woadɛ afɔdzidɛfɛ 200,000 ɔɛ afɛkɔwo mɛ eye woadɛ afɔdzidɛfɛ 20,000 ɔɛ ɔɔwɔfɛwo lɛ “Afɔdzidɛfɛ tutu na Amɛ sia Amɛ” fɛ ɔɔɔɔ la nu hɛna afɔdzidɛfɛ ɔɛ gbadzafɛwo nutsitsi.

30. Lɛ fɛ 2018 mɛ la, Dziɔɔɔɔ ɔɔɛ bɛ yɛawɔ Ghana sisi miliɔn 183.63 ŋu ɔɔ lɛ ɔɔ siawo wɔwɔ mɛ.

Agbalēsrōnyawo

31. Be mōnukpōkpō sōsōe nasu Ghana vidzidziwo katā si le agbalēsrōnyawo me eye woawō wofe aḍaṇuwo ṅu dō be dukōa nakpō ṅgōyi yi kple tsitsidēdzi abe ale si wōle Kelili ṅgōyidōwo fe Taḍḍzinu (SDG) enelia (4lia), me ene la, Dzidūdu wō ḍoḍo be yeawō ṅgōyidō siwo gbōna la:

- woxe

Sukufemekaga kple fe siwo katā ku ḍe exexe ṅu la, eye woda ḍe sukufemekaga dzi tso Ghana sisi 4.50 yi Ghana sisi 9.00 na sukuvi ḍeka.

- woka BECE dodokpō mamlētō ṅṅlō fe ṅkōṅṅlō fe fe, si nye mama ḍe alafa ḍeka dzi fe blaadre (70%) me na sukuvi siwo le dzidūdu kple ḍokuisisukuwo me le fe 2017 me.
- wona sukuvi 182,652, siwo dzudzō sukudede le fe ene siwo va yi me la (2013/14-2016/17) gatrō yi suku le Sukuvi Siwo Dzudzō Sukudede la fe Tōtrō yi Suku fe Ḍoḍo la nu.
- wodze Sekendrisukudede Femaxee fe Ḍoḍo la gōme le fe 2017 fe Anyōnyō me to sukufexexe na sukuvi 353,053, siwo le fe gbātō me la me. Wogaka sukufe me na SHS sukuvi, siwo le fe evelia kple fe etōlia me.

woma sukugbalēwo, agbalēxexlēwo kple Inlisisigbe me Ŋutinyagbalēwo (English Literature) – na SHS sukuvi siwo katā le fe gbāto me.

- Le Sekendrisukudede fe Ŋgɔyiyikpɔkpɔ fe Đođo nu la, (SEIP) wotu SHS sukuxɔ yeye 23, siwo nu wòsusɔ vie ko woawu, Wowu dɔ sia fe 86% nu. Wogbugbɔ asi trɔ le sukuxɔ 46 le 50, siwo wɔm wole la dome ŋu, wowu wo nu, heɖe asi le wo ŋu na sukuawo. Wogana sikɔlaship alo sukudede femaxe fe nunana tɔxɛ SHS sukuvi 10,027 le suku tiatia vovovowo me.
- Wogbugbɔ Nufiala siwo le hehe xɔm la fe kpekpedeɖuga alo alawɔnsi, si dziɖuɖu naa wo tsā la ɖo te. Woxe ga sia na nufiala hehexɔla 49,000 le dziɖuɖu fe suku 41 me, le sukudefe 2017/18 me.

Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu awɔ nu siwo gbɔna la:

32. axe Sukufemekaga (Capitation Grant) na Dziɖuɖu fe suku Tɔxɛwo alo Wɔamitɔwo fe Sukuwo katā eye woana wo Agbalē kple Nufiafia kple Nusrɔnu bubuwo hā:

- akeke Gɔmedzesuku dede fe Gɔmedzesukudede (Complementary Basic Education) Đođo la ɖe edzi be Nuto Sue 14 bubuwo me, be sukuvi akpe 40,000, siwo dzudzɔ sukudede la nakpɔ gome le eme. Abe dzadzraɖo wɔwɔ hena dɔ sia dede asi na “GES” ne wowu enu le fe 2018 me fe akpa aɖe ene la, “GES” dze ‘CBE’ Đođo sia ŋu dɔ wɔwɔ gɔme le Nuto Sue 20 me.
- Woama dɔwɔgbalē vovovo miliɔn 25.2 na Dziɖuɖu fe gɔmedzesukuwo katā.
- Woagbugbɔ sukuxɔ 50 adzra ɖo eye woatu abɔdzokpo sukuxɔ yeye alafa eve (200);
- Woayi Sekendrisukudede Femaxe fe Đođo la ŋu dɔ wɔwɔ dzi be gomekpɔla hatsotso eveliawo hā nakpɔ gome le eme eye woatu sukuxɔ kple sukuviwo fe nɔfe yeye bubuwo be sukuvi siwo fe xexlème le agbɔ sɔm ɖe edzi la nakpɔ nɔfe.
- Nufiala 52,000 siwo le hehe xɔm la akpɔ gome le Nufiala Hehexɔlawo fe fetu la me le sukudefe 2017/18 me, eye
- Woaxe “BECE” dodokpɔ mamlɛa fe ŋkɔɖlɔfe katā na “BECE” sukuvi, siwo katā le Dziɖuɖu fe JHS sukuwo me.

33. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu ɖoe be yeawɔ Ghana sidi miliɔn 9,258.84 ŋu dɔ le ŋgɔyidɔ siawo wɔwɔ me.

Lāmesēnyawo

34. Be Ghana dukometowo katā nano lāmesē nyuito me, ate ŋu awo do hena takpɔkpɔ na SDG ƉoƉo etɔlia (3lia), si nye “Dukomeviwo fe Lāmesē me nɔnɔ hena agbe nyui nɔnɔ ɣeawo katā xi la”, Dzidudu wo do siawo le fe 2017 me:

- Exe Ghana sidi bilion ade, si nye fe si wòdu le Kɔdzidede Femaxe fe ƉoƉo la me. (National Health Insurance) fe akpa aɔ. Esia na alɔdodo dɔyɔfowo eye wofe dɔwɔwɔwo gale ŋɔyiyi kpɔm.
- Le Dɔyɔfowo tutu fe ŋɔyidɔwo wɔwɔ gome la, Dzidudu wo nu siwo gbɔna la:
  - Ewu sukuxɔ siwo tum wòle ɔ Sampa, Asankragua, Pantang kple Korle-Bu – “Critical Care” kple “Peri-operative” ɔktawo kple dɔnɔdzikpɔlawo fe hehexɔɔ la nu.
  - Esusɔ vie woawu Dɔyɔfe siwo tum wole ɔ Nuto Sue ene (4) me la nu. Esiawo dometo aɔewoe nye esiwo gbɔna kple tefe siwo woɔ. Kumawu 60%, Fomena 72%, Abetifi 35%, Takoradi European Hospital 50%, Xɔ siwo tum wole na dɔwɔlawo hã wu nu vɔ 89% Wodze ɔa fe Akpa Evelia gɔme le Tamale Dɔyɔfe Gã la eye eya hã wu nu vɔ 55%.
  - Wole Pɔlikliniki 10 tum ɔ Bisease, Gomoa Dawuramong, Binpong Egya, Ekumfi Nakwa, Etsii Sunkwa, Biriwa, Akunfude, Jamra Mankrong kple Potsin. Dɔyɔfe siawo katã le Titina Nuto me – wowo do siawo fe 63%, eye
  - Wogale Pɔlikliniki atɔ (5) tum ɔ Oduman, Sege, Bortianor, Ashaiman kple Adenta; le Greater Accra (Gɛ) Nuto gã me. Wowo do sia fe 25%.
- Wogbugbo Lāmesē Hehexɔlawo fe fetu ɔ te eye Hehexɔla siwo le Dzidudu fe Hehexɔfe 77, siwo fe xexlɛme nye 54,840 le dukɔa me godoo la kpɔ gome le ga sia xɔɔ me.
- Wode malaria ɔlɛle fe amewuwu dzi kpɔtɔ tso 0.36% va 0.22%. Funɔ siwo dea fudafe la fe agbɔsɔsɔ me dzi ɔ edzi tso 9,658 yi 10,101, eye wode nyɔnu siwo kuna le vidzidziɣi la fe xexlɛme dai kpɔtɔ. Le vidzi 167.5 siwo kuna le vi 100,000, siwo wodzina dome la, edzi ɔ kpɔtɔ wozu 149.7.

- Woḍo Tagbɔdɔlɔlɔwɔ fe Dɔnɔdzikpɔlɔwɔ ɔe Nuto vovovowo me be woana kpekpedeḅu le dukɔa fe tagbɔdɔlɔlɔwɔ fe dɔyɔfɛwɔ me;
- Woda asi ɔe edzi be woaxɔ lɔmesɛdɔwɔla 15,667 siwo nye dɔnɔdzikpɔla 11,573, ɔpɔkta 247, dɔwɔla bubuwo 1,883, ɔpɔktawo fe kpedeḅutɔwo 938 kple atikeḅutinunyalawo fe kpedeḅutɔ 14, si awɔe be lɔmesɛdɔwɔlawo nasɔ gbɔ ɔe dɔyɔfɛwɔ me kple bubuawo.
- Wowɔ Se ku ɔe Atama kple Gbe vɔwo nono nutsitsi ḅu (L.I 2247) eye wodzi atike siwo woawɔ le dukɔa me la fe agbɔsɔsɔ me ɔe edzi.

35. Le fe 2018 me la, Dzidudu:

- ayi edzi akpɔ kuxi siwo ku ɔe atikewo mama ḅu la gbɔ eye woawɔ ɔɔɔ, siwo me kɔ eye woana atikewo kple AIDS dɔlɛle fe atikewo mama nakpɔ kelili;
- awɔ nugɔmekuku deto be woana ḅusɛ Dɔwɔfe, si kpɔa Lɔmesɛnyawo dzi la fe alɔdze aɔewo be, woate ḅu awɔ ga ḅu dɔ le wo ɔɔkuiwo si; eye
- woayi dɔyɔfe siwo katɔ tum wole la tutu dzi, eye woayi pɔlikliniki ewo (10) siwo tum wole le Bisease, Gomoa Dawurampong, Binpong Egya, Ekumfi Nakwa, Etsii Sunkwa, Biriwa, Akunfude, Jamra Mankrong kple Potsin dɔ siawo fe mama ɔe alafa ɔeka dzi fe blade-vɔ-etɔ (63%) wu nu.

36. Le fe 2018 me la, Dzidudu ɔe be yeawɔ Ghana sisi milion 4,422.25 ḅu dɔ le dɔ siawo wɔwɔ me.

Agbledenyawo

37. Be woado nuɔduɔ fe anyinɔnɔ fe nyawo ɔe ḅgɔ eye agbledenyawo nakpɔ kelili abe ale si wɔdze le Kelili Iḅgɔyidɔwo fe Taɔdzinu (SDGs) 2lia me ene la, Dzidudu wɔ dɔ siwo gbɔna la le fe 2017 me:

- woɔe gbefɔ “Agbledede Hena Nuɔduɔ kple Dɔwɔɔuiakpɔkpɔ fe ɔɔɔ la”. Wonɔ agbledela 201,000 fe ḅkɔwo le dukɔa me godoo; woxɔ suku kɔkɔ dela 2,160 kple sɔhe 1,070 ɔe dɔ me. Wofle fetilaiza, nukubli, mɔlu, fo, gbɔgbɔyi (Soyabean) kple

amagbewo, nu siwo fe fufofoe nye 121,000mt kple 4,454.98mt la ma na agbledelawo wotɔxswotɔxs eye Dziɖuɖu ka ga home si wofle woe la me na agbledelawo.

- woma agbledemɔ 220 kple eɖutinuwo, bliklɛmɔ 141 kple nuku vovovowo klɛmɔ 77 na agbledelawo kple dɔwɔlawo;

- wowu atike ɔe agble siwo dzi ɖi siwo le bligblewo gblɛm (Fall Army Worm (FAW) le me la hena wo nu tsitsi. To esia wɔwɔ me la, wotsi ɖɔvi siawo fe nugbegblɛ nu le agble agɔti 123,232 me.

- wona alɔdodo lɔnyila 70 kple lɔ vi siwo woanyi la 350 le Xedzefe kple Titina Nutowo me eye wodo abui na afemelɔ sue 430,000 kple nyi 335,000 hena “Pest des Petite Ruminants (PPR)” kple “Contagious Bovine Pleuro Pneumonia (CBPP)” nu tsitsi wotɔxswotɔxsɛ.

- wode dzesi dam sue 192 kple tsiwewo le Nuto sue 64 me hena ɖɔyidɔwɔ wɔwɔ le “Kɔfe ɔka, Dam ɔka” fe ɔɔɔ la nu – vevietɔ le Gbegɔdzi Nutowo me.

- Woakpɔ egbɔ be, tɔtrɔ aɔke meva koko fe asi me o. Tɔn ɔka fe asi aganye Ghana sisi 7,600 kple susu be woade fukpekpe siwo gbetadukɔwo fe asi hena vaa kokogbledelawo dzi la dzi naɔe kpɔtɔ blibo.

- Woawɔ boblododo hena nuɖuɖu siwo wotsɔ koko wɛ la ɖuɖu dodo ɔe ɖi le Ghana dukɔa kple gbetadukɔwo me, eye woahɛ tɔtrɔ ava kokonuwo wɔwɔ me be woanyo ɔe edzi eye woakpɔ dɔwɔɖuia na amewo abe Dɔwɔɖuianana amewo to Dɔwɔfɛwo ɔɔɔ me fe Taɔɔdzinu la fe akpa aɔe ene, eye woatrɔ asi le koko dɔlɛlewo kple nudzodzoe wo nu tsitsi ɖi be agblemenukuwo nawɔ ɔe edzi nyuie eye wɔdado agbledelawo fe gakpɔmɔnunyawo ɔe ɖi.

38. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu ɔe be yeawɔ dɔ siwo gbɔna la:

- woanlɔ agbledela 500,000 ŋkɔ eye woaxɔ agbledenutinunyala 2,700 be woado alɔ agbledelawo le Agbledede hena Nuɖuɖu kple Dɔwɔɖiakpɔkpɔ Ɖoɖo la nu.
- woana fetilaiza kotoku 413,323mt kple nukufãmɔ 24,898mt agbledelawo
- Woade dam sue 50 eye woawu Tamne, Kornorkle kple Uasi Tsihehe ɖe Agblewo me fe Ɖoɖo la fe Akpa Gbãtɔ (1) nu.
- woade pɔmpi 30 kple tsivudo 100 eye woawɔ nugɔmekuku, si ado ŋgɔ na tsigakpowo dede la le Gbegãdzi Nuto me;
- woado abui vovovo (ND1-2, La Sota kple bubuawo) milion 26 na afemexewo eye woado “PPR” fe abui na afemelãwo hã;
- woado alɔ lãnyila 2,000 kple afemelã vi (Alẽvi kple Gbõvi) 70,000 le Nuto gã ewoawo (10) katã me.
- woatrɔ asi le agbaxɔ xoxo 140 ŋu, woatu agbaxɔ yeye 18 bubu eye woade nu siwo wɔnɛ be nukuwo funa eye wonɔa dzadzɛ kple nudanuwo wo me.
- woadi atike siwo wua nudzodzɔewo kple dɔwɔnu bubuwo ada ɖi be woatsɔ atsi dɔlɛle siwo ɖea fu na agblemenukuwo la nu eye woagayi edzi akpɔ egbɔ be agblemenukuwo le dedie.
- Woado alɔ ɖokuisidɔwɔfewo to agblededenutinunyalawo fe aɖaɖuɖoɖo na wo me be tɔmelãnyinyi nadzi ɖe edzi tso 58,880mt yi alo wu 73,220mt; eye
- Woadze Solarusẽ ŋu dɔ wɔwɔ gɔme atɔ ahe tsi ayi ɖe kokogblewo me le fe 2017/2018 kokogbledexi, to dziɖuɖu kple ɖokuisidɔwɔfewo fe adzɔdodo wɔna me.

39. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu wɔ ɖoɖo be yeawɔ Ghana sisi milion 598.62 ŋu dɔ le dɔ siawo wɔwɔ me.

Asitsanyawo kple Adzɔnuwo fe Dɔwɔfewo

40. Be asitsanyawo nakeke ta ɖe edzi, woadi dɔwɔɖiawo na amewo, eye woado ɖokuisidɔwɔwɔ fe mɔnukpɔkpɔ fe nyawo ɖe ŋgɔ le Kelili Ŋgɔyidɔwo fe Taɖodzɔnu (SDGs) 8lia kple 9lia nu la, Dziɖuɖu wɔ dɔ siwo gbɔna la le fe 2017 me:

- wona hehe d̄sr̄la 660 eye wow̄ agbledem̄ kple m̄ bubu siwo wu 900 la eye wole m̄ siawo domet̄ 820 ɲu d̄ w̄m le dzadzenyenye w̄nawo me; eye
- wode asi agrimetigbal̄ te hex̄ anyigba aḡti 105 be woado simiti d̄w̄fe d̄ edzi be w̄ado al̄ ɲ̄ḡyid̄wo w̄w̄.

41. Le fe 2018 me la, Dzid̄du:

- ayi edzi ana hehe aɲ̄ɲ̄ud̄w̄lawo kple d̄sr̄lawo eye woagaw̄ agbledem̄ ḡa, siwo woats̄ atr̄ asi le agblemenukuwo ɲui la; eye
- aw̄ d̄d̄ siwo ado Ghana duk̄a fe adz̄nuwo fe d̄w̄fewo kple d̄kuisid̄w̄fewo fe hoviuli fe nyawo d̄ ɲ̄ḡ le taɲ̄dzinu siawo te:
  - woado adz̄nuwo fe d̄w̄fe 100 d̄ Nuto sue 100 me eye woakp̄ egb̄ be d̄w̄feawo w̄ d̄;
  - woana d̄w̄fe siwo mele d̄ w̄m tututu o la domet̄ 80 nagadze d̄w̄w̄ to Dzid̄du fe al̄dodo wo me;
  - woado adz̄nuwo fe d̄w̄fe vovovowo d̄ Ashanti, Xetod̄fe kple Gbeḡdzi Nutowo me; eye
  - woado petru alo m̄memi d̄w̄fe d̄ Xetod̄fe Nuto me.

42. Le fe 2018 me la, Dzid̄du d̄e be yeaw̄ Ghana sisi milion 418.54 ɲu d̄ le d̄ siawo w̄w̄ me.

Anyigbawo kple Dz̄dz̄menuwo

43. Be duk̄a fe dz̄dz̄menuwo ɲu d̄ w̄w̄ nakp̄ kelili hena hadomegben̄n̄ kple ḡakp̄m̄n̄nyawo dodo d̄ ɲ̄ḡ kple tsitsid̄dzi abe ale si w̄le Kelili ɲ̄ḡyid̄wo fe Taɲ̄dzinu (SDGs) 15lia me ene la, Dzid̄du w̄ d̄ siwo gb̄na la le fe 2017 me:

- wovīa deku 450,000 eye woma devi 440,250 be woado. Esia w̄e be wode degble aḡti 7,337.50, eye w̄na ame 7,500 kp̄ d̄w̄ɲ̄ia. Le d̄ siawo w̄w̄ me la, dz̄dz̄menu siwo fo xl̄a m̄ la dome gbeḡl̄ kple d̄makp̄makp̄ fe kuxiwo dzi d̄ kp̄t̄ le Nuto siwo

me wokua tomenu xɔasiwo le la me.

- Wogbugbɔ xɔ anyigba siwo dome wogblɛ, anyigba si fe lolome nye hekta 450, si nye tefe siwo wokua tomenu xɔasiwo le, anyigba siwo dzi wole agble dem le semadɛmɔnatɛ le Ave siwo woɔɔ ɔi la me kple anyigba siwo ŋu wowɔ ɔɔɔ ɔɔ be woado atiwo ɔɔ la le Awewo kple Lã siwo le wo me fe Dedinɔnɔ dodo ɔɔ ɔɔ ɔɔ la nu; eye
- Woka anyigba, si fe lolome nye hekta 6,300 la da ɔi be woado atiwo ɔɔ ɔɔ edzi wòazu ave eye wotrɔ asi le avenyigba si fe lolome nye hekta 2,458.75 la ŋu be wòanɔ dedie.

44. Le fe 2018 me la, Dziɔɔɔ adzi dɔwɔɔɔɔɔɔɔ na amewo ɔɔ edzi tso 7,500 yi 10,000 le dɔwɔɔɔɔɔɔɔ bubu didi na amewo le Nuto siwo me wokua tomenu xɔasiwo le la fe ɔɔɔ la nu, eye woagado atiwo ɔɔ anyigba hekta 30,000 dzi le dukɔa me godoo be wòazu ave. Wokpɔ mɔ be esia ahe dɔwɔɔɔɔɔɔɔ 15,000 vɛ na sɔhswo eye wòado nuɔɔɔɔɔɔɔɔɔ fe nyawo ɔɔ ɔɔ.

45. Le fe 2018 me la, Dziɔɔɔ ɔɔɔ be yeawɔ Ghana sidi miliɔn 347.34 ŋu ɔɔ le ɔɔ siawo wɔwɔ me.

Dɔwo kple Afetsonyawo

46. Be belɛle na tsisifewo ɔɔɔ, fukpowo dodo kple afetsonyawo nakpɔ kelili abe ale si wòle Kelili Ŋgɔyidɔwo fe Taɔɔɔzinu (SDGs) gedewo me ene la, Dziɔɔɔ wɔ ɔɔ siwo gbɔna la:

47. Wowu Aboadze kple Nkontompo fukpododowo nu, gake esusɔ vie hafi woawu ɔɔ siwo le Adjoa, Blekusu, New Takoradi/Elmina fe Akpa Evelia (2lia) kple Dansoman la nu;

48. Woayi tsisifewo ɔɔɔ fe dɔwo dzi hena tsidɛame kple tefe siwo tsidɔɔ nyia anyigba le la nu tsitsi. Tefe siawo dometɔ adewoe nye Akora Tɔsisi fe Tsisifedɔɔ le Agona Swedru, Sakaman, Ejura, Tɛpa kple Goaso;

49. Wona afe 216 Ghana Kpovitɔwo Dɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔ la le Kpone eye wotsɔ afe siwo tutu gɔme wodze le Borteyman le Gɛ Nuto me kple Asokore-Mampong le Kumasi la hã na SSNIT be woawu enu; eye

50. Wowu afe 5,000 si tsom wole ɔɔ Saglemi–Old Ningo la fe 1,502 fe dɔwo fe mama ɔɔ alafa ɔɔɔ dzi fe blaadre–vɔ–atɔ (75%) nu.

51. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu:
Adze fukpodododo gɔme le Axim, Cape Coast, Ningo-Prampram, Shama kple Mensa Guinea le Gɛ.
52. Woagbugbo tsisife gedewo atu le Abuakwa South, Tano North, Subin, Effiduase le Sekyere East District, Okaikoi Central, Asutifi, Hwidiem, Tafo, Tamale, Ofoase-Korkorben, Odorkor, Bodi, Boanim, Dwinase, Asankragua, Nkrankwanta, kple bubuawo; eye
53. Woatso afe vovovo 10,000 ɖe Nuto gã ewoawo katã fe toxɔduwo me.
54. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu wɔ ɖoɖo be yeawo Ghana sisi milion 91.48 ɖu do le do siawo wɔwɔ me.

Lɔrimɔwo kple Mɔ Gãwo

55. Be woado lɔrimɔwo eye woate ɖu atsɔ beléle na wo abe ale si wòle le Kelili
56. Ɔɖɔyidɔwo fe Taɖoɖzinu (SDGs) Asiekelia (9lia) me ene la, Dziɖuɖu wɔ do siwo gbɔna la le fe 2017 me:
- Wodzra mɔdodo gã, siwo fe didime nye kilomita 10,250 kple mɔdodo sue, siwo fe didime nye kilomita 10,679 do eye wogadzra mɔdodo, siwo le du viwo me, siwo fe didime nye kilomita 7,000 la do;
  - Mɔdodowo dzadzraɖo, mɔdodo yeyewo kple agbasarãwo wɔwɔ le edzi yim le te fe gedewo eye esusɔ vie ko woawu wo dometɔ gedewo nu abe ale si wòdze le numeɖeɖe fe Tata 2lia si gbɔna la me ene.

Numeɖeɖe fe Tata 2lia: Agbasarãwo Tutu kple Lɔrimɔwo Dodo

Ɔɖɔyidɔwo	2016	2017
Nsawam-Apedwa Lɔrimɔ, Kwafokrom – Apedwa	77%	87%
Tarkwa Bogoso-Ayamfuri	96%	100%
Agona Mɔnu – Elubo	98%	100%
Ayamfuri – Asawinso	92%	97%
Wa – Han	58%	74%
Kansaworodo Mɔ si de nu Lɔrimɔ gã me fe Akpa 3lia	0%	30%
Kasoa Agbasarã kple Do Bubuwo	58%	100%

Ho Lɔrimɔgā Dodo wòanye Mɔ Evetɔ	0%	21%
Ho Mɔ si de nu Lɔrimɔ gā me	9%	67%
Bolgatanga-Bawku-Polmakom	0%	13%
Nkwanta-Oti Damanko (Km0 -50)	35%	39%
Nkwanta-Oti Damanko (Km50-62.3)	13%	35%
Berekum-Seikwa	81%	88%

Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu ayi ŋɔyidɔ siwo gbɔna la wɔwɔ dzi:

- Woayi mɔdodo gāwo kple suetɔwo dzadzraɖo wɔnawo dzi. Mɔdodo siawo fe didime nye: kilomita 11,900, kilomita 22,500 kple kilomita 6,500 wotɔxɛwotɔxɛe.
- Woado lɔrimɔ gā si fe didime nye kilomita 56, kple mɔdodo siwo le du viwo me, si fe didime nye kilomita 30 la eye woadzra agbasasrā, si le Volta Tɔsisi la dzi ɖo le Volivo. Mɔdodo siawo fe vevitɔwoe nye: Nsawam–Apɛdwa mɔdodo, (Kwafokrom–Apɛdwa mɔdodo), Tamale–Yendi mɔdodo, Bolgatanga–Bawku–Polmakom, Nkwanta-Oti Damanko mɔdodo Oti Damanko–Nakpanduri mɔdodo Berekum–Seikwa mɔdodo, Enchi–Dadieso mɔdodo, Ho Mɔ gāwo fe Evetɔwo, Ho fe axadzimɔwo (Bypass), Pokuase fe agbasasrā, Kumasi mɔdodowo kple Tsisifewo Kekɛɖedzi fe ŋɔyidɔwo.

57. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu ɖoe be yeawɔ Ghana sisi miliɔn 532.69 ŋu ɖɔ le ɖɔ siawo wɔwɔ me.

Amexɔɔ ɖe ɖɔ me fe nyawo

58. Abe Dziɖuɖu fe agbagbadzedze hena ɖɔwɔɖɔiadidi na sɔhɛwo fe akpa aɖe ene, abe ale si wòle Kelili Ŋɔyidɔwo fe Taɖodzinu (SDGs) gbɔto (1) kple enyilia (8lia) me ene la, Dziɖuɖu wɔ ɖɔ siwo gbɔna la:

- woxɔ sɔhɛ 107,115 ɖe ɖɔ me le Dɔwɔfe si kpɔa Sɔhɛwo Xɔɔ ɖe Dɔ me fe nyawo gbɔ (Youth Employment Agency (YEA)) fe ɖoɖo la nu, si nye ame 62,115 kple Sɔhɛ 45,000 ɖe Dzadzɛnyenye ɖɔwɔfewo le Dziɖuɖuɖɔwɔfewo kple wofe alɔzewo fe ɖoɖo si woxɔ la nu.
- woxɔ ɖɔdila 16,238 siwo ŋɔ wofe ŋkɔwo ɖe Dziɖuɖu fe Amexɔɔ ɖe Dɔwɔfewo fe Ŋkɔɔɔfewo (PECs) kple ɖokuisidɔwɔfewo fe Amexɔɔ ɖe Dɔwɔfe fe Ŋkɔɔɔfewo (PEAs).

59. Ame siwo woxɔ ɔe dɔ me le “PEAs” fe Ɖoɔo la nu la, Gbetadukɔwo me mɔzɔnyawo fe dɔwo me hafi wode se ɔe gbetadukɔwo fe amewo xɔɔ ɔe dɔ me nu, eye wona hehe sɔhe 7,639 le asinudɔ vovovowo, dɔdzikpɔkpɔ kple ɲɔyidɔ wɔnawo me. Wogawɔ dodokpɔ na sɔhe 35,051, siwo de asinudɔsɔsrɔ sukuwo, wode asinudɔwɔla 1,057 fe ɲkɔ agbalɛ me, eye wona dɔwɔgbalɛ asinudɔwɔla 170. Wogade dɔsrɔla 2,007 fe ɲkɔ agbalɛ me.
60. Le fe 2018 me la, Dziɔɔɔdu awɔ dɔ siwo gbɔna la:
- woadzi “YEA” fe amexɔɔ ɔe dɔ me ɔe edzi tso ɔd,ɛɛf yi sɔɔ,ɛɛɛ.
  - woana hehe ame ɛ,ɛɛɛ le asinudɔ vovovowo me eye woana hehe ame ɛ,ɔɛɛ le dɔnunɔɔ kple aɔɔɔɔwɔ wɔwɔ me. Woawɔ dodokpɔ na ame ɔf,ɛɛɛ le asinudɔ vovovowo me eye woana ɔwɔgbalɛ wo.
  - woawɔ nugɔmekuku ufɛ eye woawɔ dɔdila ɔ,ɛɛɛ ɔe dɔ siwo aɔe vi la me eye woakpɔ nya siwo ku ɔe amexɔɔ ɔe dɔ me ɲu la fe mama ɔe alafa ɔeka dzi fe blaasieke Ɖɔɔfɛ gbɔ.
61. Le fe 2018 me la, Dziɔɔɔdu ɔe be yeawɔ Ghana sidi milion 388.62 ɲu dɔ le dɔ siawo wɔwɔ me.

Dukɔmeviwo fe Dedinɔɔnyawo dodo ɔe ɲɔ

62. Abe Dziɔɔɔdu fe agbagbadzedze hena ahedada tsiditsidi nu tsitsi wɔnawo fe akpa aɔe ene, le Kelili ɲɔyidɔwo fe Taɔɔdzinu (SDGs) Atɔ lia (5lia) kple Gbɔtɔ (1), fe Ɖoɔowo nu la, Dziɔɔɔdu wɔ dɔ siwo gbɔna la kple bubuawo le fe 2017 me:
- wona ɔpɔktawo do agbatetsɔla 500 kpɔ le Ashanti Nuto me, hena wofe lɔmesɛmenɔɔ dodo ɔe ɲɔ. Wona hehe agbatetsɔla 400 be woate ɲu akpɔ dɔwɔɔɔia, si ado wofe agbenɔɔ ɔe ɲɔ.
  - wonɔ xɔvidɛafesuku 248 yeyewo fe ɲkɔwo ɔe agbalɛ me eye wona dɔwɔgbalɛ xɔvidɛafesuku 362, siwo le dɔ wɔm xoxo la. Wona kpekpedeɲu ɔevi 184, siwo le fukpekpe me, eye wogana kpekpedeɲu nuwɔmetɔ vovovo 279, wona hehe wo le asinudɔwo sɔsrɔ me be woate ɲu akpɔ dɔwɔɔɔia wotɔxɛwotɔxɛe.
  - woxe fe na ame dahewo zi atɔ (5) le ɣleti eve ɔe sia ɔe megbe le Alɔdodo Ame Dahewo fe Ɖoɔo la nu (LEAP GRANT).
  - woxɔ na ame siwo wokplɔna sinae la dometɔ 148, siwo nye ɔevi 139 kple ame tsitsi asieke (9) la. Wokplɔ ame siawo da ɔe Amemanɔsitɔwo nɔfe vovovowo, tefe siwo wole wo dzi kpɔm le fifia; eye
  - wona nuɔɔɔ sukuvi 1,677,322 ɔe sia ɔe zi ɔeka gbe ɔeka le dukɔa me godoo le Ghana Sukuwo fe Nuɔɔɔɔnana Sukuviwo fe Ɖoɔo la nu.

63. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu awɔ dɔ siwo gbɔna la:
- woawɔ nyanyanana ɖoɖowo kple dɔwo be ɖutifafa nanɔ dukɔa me do ɖgɔ na Nuto Sue Takpeha fe Ametiatia wɔna la kple le wɔna la megbe le fe 2018 me.
  - woana hehe kple mɔnukpɔkpɔ nyɔnuwo be woawɔ wofe ɖutete le tefe siwo masɔmasɔ le edzi yim le la be ɖutifafa nava.
  - Woayi edzi ado alɔ fomewo fe ɖekawɔwɔ wɔnawo, hehenana amewo le asinudɔwo me be woate ɖu akpɔ dɔwɔɖuia; kpe ɖe esiwɔ ɖu la, woakpɔ egbɔ be Xɔvideafesukuwo wɔ ɖe suku siawo fe sewo kple ɖoɖowo dzi le wofe dɔwo wɔwɔ me; eye
  - woayi edzi ana nuɖuɖu sukuviwo le Nuɖuɖunana Sukuviwo fe ɖoɖo la nu.
64. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu ɖoe be yeawɔ Ghana sisi milion 61.38 ɖu dɔ le dɔ siawo wɔwɔ me.

DZIɖUɖU FE ɖOɖOWO: Dɔ SIWO DZIɖUɖU ɖO BE YEAWO

65. Be woahɛ tɔtrɔ ava gɔkpɔmɔnunyawo me, be kesinɔnu kple dɔwɔɖuia fe mɔ navu na Ghanatɔwo la, Dziɖuɖu wɔ ɖoɖo geɖewo le fe in 2017 me.

Wowɔ dɔ siwo gbɔna la le fe 2017 me:

- Wode adzɔga aɖewo ɖa, siwo dometo aɖewoɛ nye:
  - Adzɔga Tɔxɛ Si Woxɔna ɖe Adzɔnu siwo vaa dukɔa me la ta (Special Import Levy) fe mama ɖe alafa ɖeka dzi fe tefe ɖeka, si wodana ɖe dɔwɔnuwo kple masiniwo dzi;
  - Adzɔga si woxɔna ɖe mɔmemi ta;
  - Adzɔga si woxɔna ɖe uuɖutinu aɖewo ta;
  - 5.0% VAT/NHIL ɖe Afewo dzadzra ta;
  - 17.5% VAT/NHIL si woxena ɖe atike siwo wodɔ tso gbetadukɔwo me la ta-atike siwo womewɔ le Ghana dukɔa me o;
- Adzɔga si AMA dɔwɔfeɛ ɖo agbatetsɔlawo dzi be woaxe;
- wotsɔ 3% VAT/NHIL ɖo 17.5% VAT ame siwo dzraa nu le agbɔsɔsɔ me xena la tefe.
- Sewɔtakpekpe la wɔ Se be woɔɖo Zongo ɖgɔyidɔwo Fe Gakevi anyi. Dukplɔla Bubutu ɖe gbefã Nuto Sue ɖeka, Adzɔnuwo fe Dɔwɔfe ɖeka fe ɖoɖo la le Dasiamime (Xleti Enyilia) fe ɖkeke 25lia gbe le fe

2017 me. Dziɖuɖu wu aɖaɖuɖo, ganyawo kple asitsanyawo fe numedzodzrogbalɛ 462 ɖu eye wotia wo dometo 191 si la Nuto Sue 102 de eme, esiwo wotia be woawo do tso wo ɖuti la. Wokpo mo be wona sia ana doɖoɖoia ame 250,000.

66. Le fe 2018 me la, Dziɖuɖu awo nu siwo gbɔna la kple bubuawo hena Ghanatowo fe agbenɔɔ fe ɖɔyiyi kpɔkpɔ:
- woade latrikife dzi le fe 2018 me be latriki ɖu do wɔlawo maxe latrikife sɔgbɔ o.
  - woadzi ga si wokpɔna tso lotodada me la de edzi eye woade VAT kple adzɔga, si woxona de lotoɖuɖu ta la da
  - woawo Solakadi de Dziɖuɖu Dɔwɔfowo fe xowo tame, si wona ɖkɔe be “Dziɖuɖu le Solakadi ɖu do wɔm” be ga home si Dziɖuɖu gblɛna de latrikikadi ɖu do wɔwɔ ɖu la dzi naɖe kpɔɔ.
67. woawo dzeɖi tɔxewo na Dukɔmeviwo fe Dzesidede Doɖo la. Woxo Sukuvi 4,000 siwo le akpedado, won la (National Service Personnel) be woatu mɔɖaɖu adreɖiwo de dukɔa fe nunɔamesiwo kata dzi.

- Woawo do kple “GET FUND” be woado Agbalɛsrɔnyawo fe Gakevi ade anyi (Education Fund), si me Ghanatowo nadzo ga ade lolɔnufaatoe, atso ado alo agbalɛsrɔnyawo;
- Woano dukɔa fe nunɔamesiwo hayam be woanye gakpɔmɔnu, si ado alo Dziɖuɖua le ganyawo me be efe gagbegblɛ dzi naɖe kpɔɔ.
- woadze Dɔwɔɖiadiɖi na Dɔmanɔsitowo fe Doɖo, si wona ɖkɔe be “Nation Builders Corps” (NBC) la gɔme hena doɖoɖoiawo kpɔkpɔ;
- Akufo Addo fe Tɔtrɔhehe va Gakpɔmɔnunyawo me fe Doɖo la (The Akufo Addo Programme for Economic Transformation (AAPET)) ade ga agbledede kple agbledenuwo dzadzra me be woawe doɖoɖoia kple doɖoɖoia kpɔkpɔ fe mɔnukpɔkpɔwo ve na dukɔmeviwo.
- Ana be sɔhe do kuisidɔwɔla, siwo xo fe 35 alo womexo fe 35 haɖe o la maxe adzɔga de wofe do wo ta o.

NUWUWU

68. Fe 2018 Gaṅutiḍoḍo sia fe taḍoḍzinue nye be wòahē tɔtrɔ ava dukɔa fe gakpɔmɔnunyawo me eye woatui ḍe sɔti atɔ vevi aḍewo dzi, siwo nye: agbledede, ṅgɔyidɔwɔwɔwɔ, adzɔnuwo fe dɔwɔfewo ḍoḍo, dɔwɔḍuiadidi, ḍokuisidɔwɔ wɔwɔ kple nu yeyewo toto vs. Woagawɔ ḍɔ tso ḍɔ veviwo abe agbalɛsrɔnyawo, lɛmesɛnyawo, tsinyawo kple dzadzenyenyenyawo ene ṅu. Gaṅutiḍoḍo sia ana mɔnukpɔkpɔ Ghanatɔwo kple ame siwo katã le Ghana dukɔa me le fea me.
69. Mlɛba la, gaṅutiḍoḍo sia ado ṅusɛ míafe kadodo wɔnawo be míakpɔ ta na míafe ṅgɔyiyi fe taḍoḍzinuwo. Mina mí katã míatsɔe aḍo mí a ḍokuiwo dzi, eye míanɔ mɔkpɔkpɔ me, elabena afi si mɔkpɔkpɔ le la, afi ma mɔ hã anɔ godoo.”

GAŊUTIDODO LA FE NYA TOXE ADEWO GOMEDEDE

Akontanana: Enye Dziɖuɖu fe dɔdeasi be wɔawɔ akonta na dukomeviwo tso efe dɔwɔwɔwo, dukɔa fe ga kple nunɔamesi, siwo le efe dzikpɔkpɔ te la ɲu dɔ wɔwɔ ɲu.

Gaɲutidodo: Gaɲutidodo la nye dodo si Dziɖuɖu wɔ de tefe si wɔakpɔ ga tsoe kple ale si wɔawɔ ga la ɲu dɔe la ɲu. Le kpɔdeɲu me, fome ade ate ɲu awɔ dodo de ga home si le esi kple ale si wɔawɔ eɲu dɔe la ɲu. (kp. xɔfetu, latrikife, tsife kple nuɖuɖu) Ne fomea hiã ga sɔgbɔ la, ele be wɔado ga alo wɔade efe ga ɲu dɔ wɔwɔ dzi kpɔɔ.

Gaɲutidodo la fe mademade: Esia dzɔna nenye be Dziɖuɖu wɔ ga sɔgbɔ ɲu dɔ wu ga siwo wɔxɔ alo ne ga home si ɲu dɔ wɔwɔ la sɔ gbɔ wu ga home si wɔxɔ.

Ga home gãwo ɲu dɔ wɔwɔ: Esia nye ga home si ɲu dɔ Dziɖuɖu wɔna le ɲɔyidɔ gãwo wɔwɔ me abe lɔrimɔwo dodo, sukuxɔwo tutu, dɔyɔfɔwo tutu, agbasarãwo tutu, mɔzɔnyawo gbɔ kpɔkpɔ, tsinono nyui hehe, mɔwo dɔdɔ kple bubuawo.

Dziɖuɖudɔwɔlawo fe Fetu: Fetuxexe na Dziɖuɖudɔwɔlawo. Esia nye dziɖuɖudɔwɔlawo fe fetuwo kple ga bubu siwo Dziɖuɖu xena na dziɖuɖudɔwɔlawo, fe siwo Dziɖuɖu xena na dziɖuɖudɔwɔla siwo xɔ dzudzɔ (Social Security) akpedagawo kple bubuawo.

Ɔɲɔyidɔwo wɔwɔ fe Adzɔdolawo: Esia nye dukɔwo kple habɔbɔ, siwo naa kpekpedeɲu dukɔ bubuwo to ganana wo me be woate ɲu akpɔ ta na wofe ɲɔyidɔwo wɔwɔ fe taɔɔdzinuwo. Adzɔdolawo ate ɲu anye dɔwɔfe alo dukɔ adewo fe fufɔfo. Le kpɔdeɲu me, "International Monetary Fund" (IMF), Xexe me fe Gadzraɔfegã (World Bank), African Development Bank (AfDB) kple bubuawo. Alo Adzɔdola la ate ɲu anye dukɔ deka ade ko. Le kpɔdeɲu me Germany, United Kingdom, United States of America (USA), Institute of Fiscal Policy kp.bb.

Nuwo fe Asixɔxɔ le fea fe nuwuwu: Ale si nuwo fe asixɔxɔ yia dzi le fea fe nuwuwu alo le Dzome (Xleti Wuievelia) me.

Gaɲudɔwɔwɔ si gbɔ edzi: Esia dzɔna nenye be ga si ɲu dɔ wowɔ la sɔ gbɔ wu Gaɲutidodo la.

Alɔdodo wɔnawo le ganyawo me: Esiawo nye kpekpedeɲu vovovo siwo ɲɔyidɔwo wɔwɔ fe Adzɔdolawo naa Dziɖuɖu hena efe ɲɔyidɔwo wɔwɔ. Zi gede la, Dziɖuɖu mexea ga siawo o.

Alɔdodonana Dziɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔ: Esia nye ga home si Dziɔɔɔɔ dea Nuto Sue Takpeha fe Gakevi (District Assemblies' Common Fund (DACF), Lɔrimɔwo fe Gakevi, Ghana Agbalɛsrɔnyawo fe Gakevi (Ghana Education Trust Fund (GETFUND)), Mɔmeminyawo fe Gakevi kple Dukɔa fe Lɔmesɛnyawo fe Gakevi me kp.bb.

Adzɔnu siwo katã wowɔna le Dukɔa me: Esia nye adzɔnu siwo katã wowɔna le dukɔa me la fe fufɔfo le ɔeyiɔi tɔxɛ aɔe me.

Gbetadukɔmega siwo le Dukɔa si: Esia nye dukɔa fe ɔutete le gbetaga siwo le esi hena adzɔnuwo fefle kple dɔwɔlawo tsɔtsɔ tso gbetadukɔwo me le ɔeyiɔi tɔxɛ aɔe me. Eganye dukɔ la fe ɔutete ku ɔe kpekpeme si le efe gaduɔua si la ɔu, ne wotsɛ sɔ kple gbetadukɔ bubuwo tɔ.

Adzɔnuwo fe Asixɔxɔ: Esia nye adzɔnuwo kple dɔwo wɔwɔ fe asixɔxɔ le ɔeyiɔi tɔxɛ aɔe me.

Videwo Xexe: Esia nye ga home si Dziɔɔɔɔ xena ɔe ga siwo wɔdona la dzi.

Ga siwo Dziɔɔɔɔ dona la xexe: Esia nye ga home si Dziɔɔɔɔ xena na dukɔ bubuwo, gadzraɔɔfe gɔwo kple gadzraɔɔfe suewo, siwo gbɔ Dziɔɔɔɔ do ga le hena efe ɔgɔyidɔwo wɔwɔ. Gadola siawo ate ɔu atso Ghana dukɔa alo Gbetadukɔwo me.

Gakpɔmɔnunya gɔtɔwo fe taɔɔɔzinu: Esia nye dzidzenu si ɔu dɔ wowɔna tɔ lɛa ɔku ɔe dukɔ aɔe fe gakpɔmɔnunyawo ɔu. Le kpɔɔɔɔ me, gakpɔmɔnunyawo fe tsitsi ɔe edzi, nuwo fe asixɔxɔ, tɔtrɔ siwo va amexɔxɔ ɔe dɔwɔfɛwo me, asitsatsa kple dukɔ bubuwo fe wɔnawo. Dziɔɔɔɔ fe dzidzedzekpɔkpɔ alo dzidzedzemakpɔmakpɔ le gakpɔmɔnunyawo fe ɔɔɔ, siwo wɔwɔ me la ku ɔe ɔɔɔ si Dukɔa fe Gadzraɔɔfe gɔ (Bank of Ghana) hɔ wɔ la ɔu. Esia gblɛa nu le gaɔudɔwɔwɔ le dukɔa me ɔu.

Ga si menye Mɔmemiga o: Ga siwo katã dukɔa kpɔna to mɔ bubuwo dzi. Esia nye ga siwo katã Dziɔɔɔɔ kpɔna to efe gakpɔmɔnu dɔwo wɔwɔ me, si melɔ ga siwo wɔkpɔna tso Mɔmemi me la ɔe eme o; esia lɛa ɔku ɔe nuwo fe asixɔxɔ hɔ ɔu.

Ga siwo menye adzɔgawo o: Esia nye Dziɔɔɔɔ fe ga siwo wɔkpɔna, siwo menye adzɔgawo o. Le kpɔɔɔɔ me, Laisensifewo kple fe siwo woxena ɔe dukɔa fe nuwo ɔu dɔ wɔwɔ ta.

Gaṅudɔwɔwɔ bubuwo: Esia nye fe siwo woxena kple ga siwo wokpɔ tso Mɔmɔmi kple Latrikiɲusɛ fe gadzɔdzɔwo me la.

Ga bubu siwo Dziɖuɖu kpɔna: Ga siwo dukɔmeviwo xena to Mɔmɔmi kple Latrikiɲusɛ ɲu dɔ wɔwɔ me.

Ga bubu siwo Dziɖuɖu kpɔna: Esiawo nye ga siwo dukɔmeviwo xena to Mɔmɔmi kple Latrikiɲusɛ ɲu dɔ wɔwɔ me.

Nuwo fe ɖoɖonu nɔnɔ: Nuwo ɖoɖo ɖe wofe vevinyenye nu.

Gakpɔmɔnunyawo fe tsitsiɖɛdzi: Ale si wokpɔ mɔ be Ghana dukɔa fe gakpɔmɔnunyawo atsi ɖe edzi alo akpɔ ɲɔyiyi le fe ɖeka me.

Dziɖuɖu kple ɖokuisidɔwɔfɛwo fe Adzɔdodo (PPP): Esia nye Dziɖuɖu kple ɖokuisidɔwɔfɛwo fe adzɔdodo hena Dziɖuɖu fe ɲɔyidɔ aɖewo wɔwɔ.

Ga siwo Dziɖuɖu kpɔna: Esia nye ga siwo Dziɖuɖu kpɔna tso dukɔa me kple gbetadukɔwo me hena efe dɔwo wɔwɔ la fe fufofo. Ga siwo Dziɖuɖu dona la mele eme o.

Vide siwo dukɔmeviwo kpɔna tso Dziɖuɖu gbo: Dziɖuɖu kaa fe me na tsidɔwɔfɛwo kple latridɔwɔfɛwo eye wɔkaa fe me ɖe nu siwo wowɔna tso mɔmɔmiwo me la ta ɖe dukɔmeviwo nu.

Dukɔmeviwo fe gadzɔdzɔ tɔxɛwo: Wotsɔa ga si anye dɔwɔlawo fe megbega la fe mama ɖe alafa ɖeka dzi fe eve kple afɔ (2.5%) doa alo Kɔdzidede Femaxee fe ɖoɖo la.

Femekaka: Esia nye ga home aɖe si Dziɖuɖu nana dukɔmeviwo tso kaa fe me na wo be, wofe gakuxiwo dzi naɖe kpɔtɔ.

Numekɔkɔ: Esia nye Dziɖuɖu fe nutsotsonana dukɔmeviwo tso efe dɔwɔwɔwo ɲu ɖe ɲeyiyi nyuitɔ dzi be, Dziɖuɖu fe dɔwɔwɔwo me nakɔ na dukɔmeviwo.

Ga siwo ɲu dɔ dɔwɔfɛwo wɔna: Ga home si Dziɖuɖu na dɔwɔfɛwo hena wofe dɔwɔwɔwo na dukɔa.

Dɔdeasi Tɔxewo: Esia nye Dɔdeasi tɔxɛ siwo dziɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔ kple woƒe alɔzewo wɔna na Dɔwɔfe si kpɔa Ganyawo dzi kple fe siwo nye Dziɔɔɔɔ fe dɔdeasi be wɔaxe le fe 2017 me la.

VAT: Adzɔga si wotsɔna kpena ɔe adzɔnuwo alo dɔ adɛ wɔwɔ ɔti le ewɔxi.

KELILI NGŌYIDŌWO FE TADODZINUWO

<p>1 Ahedada deḡe ḡa</p>	<p>2 Dŏwuame deḡe ḡa</p>	<p>3 Lāmesē nyui me nŏnŏ</p>
<p>4 Agbalēsrnyawo fe nyonyo de edzi</p>	<p>5 Vovototo- mademade nutsuwo kple nyŏnuwo dome</p>	<p>6 Tsinono nyui kple dzadzzenyenye</p>
<p>7 Latrikipusē kple momemiwo fe asimaxomaxo</p>	<p>8 Dŏwŏquia nyuiwo wawo kple gakpa- mŏnunyawo fe ngŏyiyi</p>	<p>9 Adzŏnuwo fe dŏwafewo ḡḡo kple ngŏyidŏwo wawo</p>
<p>10 Vovotodede amewo me dzi deḡe knŏtŏ</p>	<p>11 Du gāwo kple du viwo fe kelili</p>	<p>12 Nuwo nu do wawo de ḡḡo nu kple dŏwawo</p>
<p>13 Asitŏtrŏ le yame fe tŏtrŏ fe nyawo nu</p>	<p>14 Tŏmelawo fe dedinŏnŏ</p>	<p>15 Dzadzzenenuwo fe dedinŏnŏ le anyigba dzi</p>
<p>16 Njutfafa, dzadzzenyenye kple dŏwafewo fe kelili</p>	<p>17 Adzŏdŏdowo hena takpŏkpo na tadŏdzinuawo</p>	<p>KELILI NGŌYIDŌWO FE TADODZINUWO</p>